Vestnik zoologii, **46**(2): 161–166, 2012

УДК 639.111.1(477)

ПОШИРЕННЯ ТА ЧИСЕЛЬНІСТЬ ЛОСЯ, *ALCES ALCES* (MAMMALIA, ARTIODACTYLA), В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ

В. М. Смаголь, Г. Г. Гаврись, О. О. Салганський-мол.

Інститут зоології ім. І. І Шмальгаузена НАН України,
вул. Б. Хмельницького, 15, Київ, 01601 Україна

Одержано 17 листопада 2010
Прийнято 10 листопада 2011

Распространение и численность лося, *Alces alces* (Mammalia, Artiodactyla), в Украине в начале XXI века. Смаголь В. Н., Гаврись Г. Г., Салганский-мл. А. А. — По состоянию на 2009 г. численность лося (*Alces alces*, Linnaeus, 1758) в Украине составляла 4600–4700 ос., сократившись по сравнению с 70-ми гг. XX в. (пик численности) почти в 4 раза. В данный момент южная черта ареала лося по территории Украины проходит в пределах лесостепной зоны. По сравнению с 80-ми гг. XX в. (максимальное распространение) площадь ареала вида сократилась вдвое. Ресурсы вида охватывают преимущественно регион Полесья (на территории Черниговской и Житомирской областей сосредоточено 50,6 % поголовья). Значительное сокращение численности и ареала лося предопределяет необходимость закрытия охоты на него в ближайшие годы. Анализ численности лося демонстрирует значительное соответствие показателям статистической отчетности Форма № 2–ТП (охота), что обуславливается аналогичными источниками респондентной информации.

Ключевые слова: лось, численность, распространение, Украина.

Distribution and Abundance of Moose, *Alces alces* (), in Ukraine at the Beginning of the XXI Century. Smagol V. M., Gavris G. G., Salganskii-jr. O. O. — In 2009 the number of moose (*Alces alces*, Linnaeus, 1758) in Ukraine was from 4600 to 4700 individuals. As compared with 70th of the XX century (population peak) the number of decreased by four times. At present the southern boundary of moose distribution crosses on the territory of the Forest-steppe zone and since 80th of the XX century its area has decreased by half. Recours of this species cover mainly the region of Polissia (50.6 % of population in Chernihiv and Zhytomyr Regions). Major decline of its number and area is the reason of necessity of hunt prohibition for moose in the next years in Ukraine. The received number of moose as a whole coincides with the statistical reporting form N 2–TP (hunting). This coincidence is defined by similar sources of the respondent information.

Key words: moose, number, distribution, Ukraine.

Вступ

У прадавні часи лось (*Alces alces*, Linnaeus, 1758) населяв більшу частину території України, проте з розвитком цивілізації полювання стало основною причиною зниження його чисельності (Волох, 2004). Особливого розмаху браконьєрське здобування лося набувало під час воєн та революцій (Юргенсон, 1935). Відтак на середину 20-х рр. XX ст. південна межа ареалу лося проходила на північ від Москви (Данилов, 1951).

Поступова нормалізація побуту населення та запровадження охоронних заходів стали запорукою зростання чисельності виду наприкінці 20-х рр. (Плигинский, 1929), проте в Україну міграція лося розпочалася у 1947–1948 рр. з південних районів Білорусії та Росії (Болденков, 1975). У 1952 р. лосі утворили стійкі угрупування у Київській, Рівненській, Житомирській, Чернігівській, Сумській, Хмельницькій, Полтавській областях, а окремі тварини проникли на територію Харківщини (Волох, 2004). У 1957 р. тварини відзначені у Донецькій обл., 1961 р. — у Запорізькій обл., 1962 р. — у Херсонській обл. (Издебский, 1975). У передгір'ях Карпат лосі з'явилися у 1958 р. (Татаринов, 1973).

За даними А. М. Волоха (2004), південна межа ареалу лося на 1966 р. проходила через м. Червоноград Львівської обл. і далі на південний схід — через м. Хмельник Вінницької обл., м. Лисянку і м. Кам'янку Черкаської обл., м. Олександрію Кіровоградської обл., через м. Горлівку Донецької обл., на північ від м. Краснодона Луганської обл. — до російсько-українського кордону (рис. 1).

Заселення лосем південних районів Лівобережної України розпочалося у 1966 р. за рахунок міграції з Луганської та Донецької областей, де в заплавних лісах Сіверського Дінця сформувалося чисельне угруповання виду (Волох, 2004). Впродовж 1975−1981 рр. чисельність лося суттєво зросла і на Правобережжі, де вид з'явився на території Миколаївської та Одеської областей. На 1980 р. південна межа ареалу лося в Україні досягла максимуму (Волох, 2004). Умовно вона простягалася від польського м. Пшемисля по передгір'ях Карпат через Стрий, Івано-Франківськ, Коломию, Чернівці до україно-румунського кордону. Далі, перетнувши територію Молдови на північ від м. Ришкани, через м. Флорешти — на Ананьїв, Братське, Кривий Ріг, вона простягалася вздовж правого берега р. Інгулець до устя Дніпра і по його лівому берегу — на північний схід до м. Василівка Запорізької обл. Звідси межа ареалу повертала на схід і через м. Оріхів, Гуляйполе, Волноваху, Красний Луч прямувала до російсько-українського кордону.

Згідно даних статистичної звітності Форма № 2−ТП (мисливство), у XX ст. найвища чисельність лося в Україні відзначена у першій половині 70-х рр. — 17 850 ос. (Євтушевський, 2010). З цього періоду спостерігається поступове зменшення чисельності виду, яка на початок 2000-х рр. стабілізувалася на рівні близько 4,5 тис. особин.

Офіційне полювання на лося в Україні тривало близько 30 років, починаючи з середини 60-х рр. XX ст. (Болденков, 1973). Між тим починаючи з 1996 р. Державним комітетом лісового господарства України щороку виносилася постанова про заборону здобування лося на переважній площі його ареалу. У 2006 р. полювання на лося в Україні відновилося, що викликало гостру дискусію в колах науковців, мисливців та екологічно свідомої громадськості. Спектр думок різнився від перспектив внесення виду на шпальти вітчизняної Червоної книги до інтенсифікації його здобування.

Відтак постала проблема збереження та раціонального використання ресурсів виду, що зумовило поетапне вирішення наступних питань:

— дослідження реальної чисельності лося в Україні загалом та в окремих її областях зокрема;
— визначення щільності лося по окремих регіонах;
— встановлення та відображення сучасної південної межі ареалу виду на території України.

Матеріал і методи

Для з'ясування вищезазначених питань впродовж 2009 р. було розроблено та розповсюджено спеціальні анкети збору первинної інформації, розраховані на безпосередніх користувачів мисливських угідь. Їхій зміст, порядок розсилки та терміни отримання інформації узгоджено з Управлінням мисливського господарства Державного комітету лісового господарства України. Наказ про їхнє тиражування та розповсюдження надіслано керівникам обласних управлінь лісового та мисливського господарства України.

Окрім анкет, що відображають інформацію на місцях, до районних мисливствознавців було надіслано картки узагальнення даних обліку по адміністративним районам, доповнені відповідною інструкцією на зворотному боці. Аналіз останніх дозволив провести якісне узагальнення первинних даних, зокрема мінімізував подвійний облік на одній території користувачами мисливського фонду (наприклад — УТМР) та власниками чи постійними користувачами земельних ділянок (наприклад — Держлісгосп). Крім того, узагальнення даних на рівні району сприяло поінформованості користувачів мисливських угідь про стан та перспективу розвитку угруповання лося в районі та області.

Інформацію про поширення та чисельність лося на території об'єктів природно-заповідного фонду України запозичено з матеріалів «Літопису природи», люб'язно наданих Міністерством екології та природних ресурсів України.

Результати

Аналіз чисельності лося, згідно даних облікових анкет, демонструє значний збіг з відповідними показниками державної статистичної звітності Форма № 2−ТП (мисливство). Таким чином, відповідно до інформації, що надійшла безпосередньо від користувачів мисливських угідь, сучасна чисельність лося на території 14 областей України оцінюється у 4579 особин (табл. 1).

Зауважимо, що кількісна оцінка поголів'я лося в адміністративному розрізі не повною мірою відображає закономірності його поширення. Зокрема, досить складно провести кореляцію чисельності з ключовими стаціями оселення виду, визначити залежність поширення від господарської діяльності людини та ін. Між

Таблиця 1. Чисельність лося по областях України (2009 р.)
Table 1. Number of moose in seperate regions of Ukraine (2009)

Область	Чисельність, ос.	Адміністративні райони з найвищою щільністю виду (ос. /км²)
Вінницька	30	Вінницький (10 ос. /919 км²)
Волинська	572	Маневицький (172 ос. /2265 км²)
Донецька	9	Краснолиманський (9 ос. /1018 км²)
Житомирська	1243	Овруцький (288 ос. /3225 км²), Новоград-Волинський (196 ос. /2098 км²)
Київська	620	Вишгородський (200 ос. /2031 км²), Бородянський (168 ос. /934 км²)
Кіровоградська	2	Знам’янський (2 ос. /1334 км²)
Луганська	46	Білокуракинський (24 ос. /1436 км²)
Львівська	48	Яворівський (24 ос. /1542 км²), Стрийський (17 ос. /802 км²)
Полтавська	243	Шишацький (42 ос. /799 км²)
Рівненська	454	Дубровицький (102 ос. /1817 км²), Володимирецький (85 ос. /1949 км²)
Сумська	143	Лебединський (29 ос. /1542 км²), Середино-Будський (26 ос. /1123 км²), Шосткінський (22 ос. /1219 км²)
Харківська	59	Ізюмський (29 ос. / 1554 км²)
Черкаська	35	Черкаський (13 ос. /1609 км²), Канівський (10 ос. /1283 км²)
Чернігівська	1075	Козелецький (220 ос. /2600 км²), Ріпкинський (124 ос. /2106 км²), Корюківський (103 ос. /1424 км²)

тим, проаналізований матеріал досить показовий у плані демонстрації загальних тенденцій. Безсумнівним фактом постає концентрація лося на території Поліської ландшафтно-кліматичної зони, і зокрема — Житомирської та Чернігівської областей, на теренах яких загалом зосереджено 50,6 % загального поголів’я виду.

Другу позицію займають Київська (13,5 %), Волинська (12,5 %) та Рівненська (9,9 %) області, де також наявні значні площі, вкриті лісовими насадженнями. У загальній тенденції досить дивно виглядає ситуація з лосем, яка склалася у Сумській обл., де попри значну частку високобонітетних угідь, його чисельність значно нижча, ніж у ряді областей Лісостепу. Разом з тим простежується наступна закономірність: у найпівнічніших адміністративних районах Полісся концентрація тварин найвища, чи це Овруцький р-н (288 ос.) Житомирщини, чи — Середина-Будський р-н (26 ос.) Сумщини — попри значну розбіжність абсолютних числових даних у розрізі окремих областей. З іншого боку, висока щільність лося в окремих адміністративних районах досить логічно пояснюється розташуванням об’єктів державного природно-заповідного фонду. У зазначених випадках на території Овруцького р-ну значну площу займає Поліський природний заповідник, а Середино-Будського — національний природний парк «Деснянсько-Старогутський». Також показовими у цьому сенсі є Канівський р-н Черкаської обл., де розташовується Канівський природний заповідник та Козелецький р-н Чернігівської обл. з регіональним ландшафтним парком «Міжрічинський».

Попри все, наведені приклади не мають тенденційного характеру, оскільки не завжди висока щільність лося зумовлюється заповідним режимом охорони, як і не у всіх випадках наявність об’єкту природно-заповідного фонду чи бодай відтворювальної ділянки гарантує значну чисельність виду на певній території.

Цілком логічно виглядає дисперсне поширення лося на території Лісостепу, де його чисельність та щільність значно нижча, ніж у Поліссі. Разом з тим на тлі загальної картини простежується наступна особливість: окремі райони Лісостепу (зокрема Полтавщини) значно «багатші» на лося ніж сусідні Київська (південь), Черкаська, Харківська чи Луганська області. Причину таких відмінностей ми вбачаємо у різному підході до охорони виду на всіх ланках вертикалі контролю за використанням мисливських ресурсів.

Окремо варто відзначити якість виконання облікових та камеральних робіт на місцях. Зокрема Тернопільське та Хмельницьке обласні об'єднання лісового та мисливського господарства не спромоглися надати відповідний матеріал, попри чотиримісячний термін очікування, а відтак з'ясування стану популяції лося у маргінальній частині західних областей України наштовхнулося на об'єктивні труднощі. Дякуючи респондентній інформації колег-науковців, отримано дані, які відображають приблизну чисельність лося (по Тернопільській та Хмельницькій областях — загалом близько 80 ос.) та загальне уявлення про південну межу поширення виду. Зазначену кількість необхідно додати до загального знаменника чисельності виду, що спонукає орієнтуватися на цифру близько **4660 особин лося** на теренах України.

Аналіз даних чисельності лося з маргінальних районів його поширення дозволив визначити сучасну південну межу ареалу на території України (рис. 2), що наводить на певну аналогію із серединою 60-х рр. XX ст. (рис. 1). Між тим розташування південної межі поширення лося у зоні Лісостепу в період його експансії є чи не єдиним фактом на користь такого порівняння.

Розширення ареалу лося відбувалося широким фронтом при відносно вирівняних темпах розселення.

Наразі ж відзначається поступове зменшення ареалу при абсолютно інакшій конфігурації його південної межі. Умовно її можна провести від м. Яворів Львівської обл., поступово піднімаючись на північ до Радехова, від якого крива плавно зміщується на південь через Кременець (Тернопільська обл.) та Старокостянтинів (Хмельницька обл.) до Хмільника (Вінницька обл.), звідки досить різко зміщується до Вінниці, де в угіддях однойменного лісгоспу мешкає невелике (10 ос.), але досить стабільне угруповання лося. Таким чином, у Вінницькій обл. південна межа поширення виду набуває вигляду вираженої клиноподібної конфігурації, яка на південь від Козятина повертає на північ — у бік Андрушівки (Житомирська обл.). Далі, перетнувши межу Київської обл. в рай-

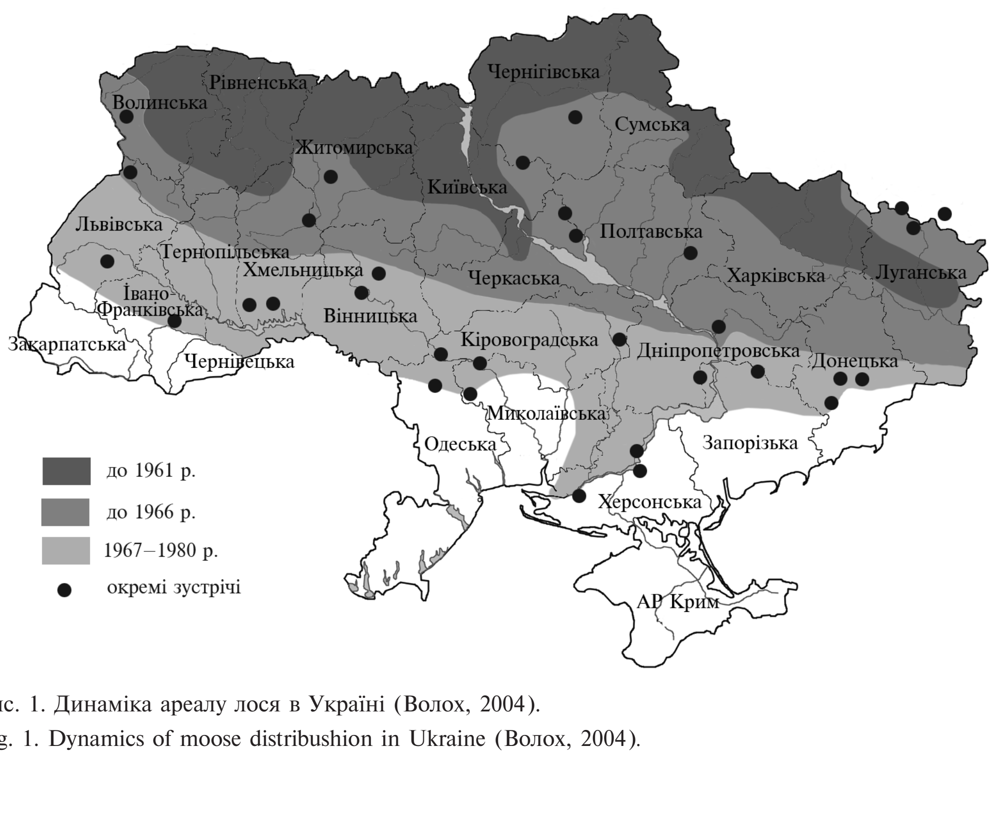

Рис. 1. Динаміка ареалу лося в Україні (Волох, 2004).

Fig. 1. Dynamics of moose distribushion in Ukraine (Волох, 2004).

Рис. 2. Поширення лося в Україні станом на 2009 р.
Fig. 2. Distribution of moose in Ukraine in 2009.

оні Фастова, крива ареалу прямує через Обухів до Кагарлика, від якого вздовж правого берега Дніпра просувається аж до Канева (Черкаська обл.), далі на південний схід — в районі Чигирина та Знам'янки (Кіровоградська обл.) фіксуємо крайню південну точку межі поширення виду.

На Лівобережжі межа ареалу лося проходить уздовж русла Дніпра до Кобеляк (Полтавська обл.), звідси вона плавно повертає на північ до Карлівки, Валків, Змієва (Харківська обл.), далі уздовж русла Сіверського Дінця через Балаклею та Ізюм знову відзначається розширення ареалу на південь — практично до Слов'янська, Лисичанська та Слов'яносербська. Напевно, Станично-Луганський філіал Луганського природного заповідника є крайнім пунктом на сході України, звідки південна межа ареалу лося простягається на територію Російської Федерації.

На тлі загальної характеристики поширення лося відзначаємо існування на території Львівській обл. ізольованого угруповання виду в районі м. Стрий, дислокація якого може розглядатися як приклад залишкового ефекту поступового зміщення межі ареалу. Невдовзі ми прогнозуємо утворення аналогічних маргінальних субпопуляцій в районі Вінниці та Знам'янки.

У Закарпатті лось відзначався лише у 1999 та 2004 рр., коли на території Ужгородського р-ну спостерігали поодиноких тварин (Башта, Потіш, 2007). На теренах суміжного з областю національного парку «Полоніни» у Словаччині також було зафіксовано одного лося (Pcola, 2002).

Висновки

— Станом на 2009 р. чисельність лося в Україні перебуває в межах 4600–4700 ос., що зумовлює впевненість безпеки виду в найближчому майбутньому, а відтак знімає питання внесення його до вітчизняної Червоної книги.

— Порівняно з 70—80-ми рр. XX ст. чисельність лося скоротилася майже в 4 рази, на той час, як площа ареалу зменшилася вдвічі, наразі охоплюючи переважно регіон Полісся, що зумовлює необхідність продовження досліджень за обраною тематикою та заборону полювання на лося впродовж найближчих років.

Башта А.-Т. В., Потіш Л. А. Ссавці Закарпатської області. — Львів, 2007. — 257 с.

Болденков С. В. Современное состояние поголовья лося в Украинской ССР // Тр. Второго всесоюз. совещ. по млекопитающим. — М., 1975. — С. 324—325.

Волох А. М. Великі ссавці південної України в XX ст. (динаміка ареалів, чисельності, охорона та управління) : Дис. ... д-ра біол. наук. — К., 2004. — 411 с.

Данилов Д. Н. Расширение ареала лося на юге европейской части СССР // Охрана природы : Сб. науч. тр. — 1951. — Вып. 13. — С. 93—101.

Євтушевський М. Н. Зберегти лося (Alces alces L.) в Україні. — Черкаси : НДП «Мисливські ресурси», 2010. — 35 с.

Издебский В. М. Состояние популяции лосей на нижнем Днепре // Тез. докл. Первого всесоюз. науч. совещ. «Копытные фауны СССР». — М., 1975. — С. 96.

Плигинский В. Фауна западной части Центрально-Черноземной области. — Курск : Изд-во Курск. об-ва краеведения и госмузея, 1929. — 25 с.

Татаринов К. А. Фауна хребетних заходу України. — Львів : Вид-во Львів. держ. ун-ту, 1973. — 257 с.

Юргенсон П. Б. Лось в центральных районах европейской части СССР // Лось и его промысел. — М., 1935. — С. 5—102.

Pcola S. Zeznam a ekosozologicky status stavovcov Narodneho Parku Poloniny // Natura Carpatica. — 2002. — **43**. — S. 173—194.